

Fluitend uit het leven: vrolijke laatste woorden van op het sterfbed

---

Maandag 7 augustus 2017 - 17:59, door (tp)

Toen Amerikaanse psychologen blogs van terminale patiënten en poëzie van terdoodveroordeelden onder de loep namen, kwamen ze tot een verbazende vaststelling: niet angst en verdriet halen op het sterfbed de bovenhand, maar positieve emoties zoals vriendschap, liefde en hoop. En – zo blijkt uit het onderzoek van de universiteit van North Carolina – zelfs méér naarmate het einde dichterbij komt. Herkenbaar, zeggen ook de stervensbegeleiders die wij hebben gesproken: ‘Op afscheidsfeestjes wordt vrolijke muziek gedraaid. Soms zelfs Luc Steeno: dat moet je voor lief nemen.’

'Soms vragen ze mij of ze nog een Westmalle mogen drinken. Wie ben ik om mensen zoiets te ontzeggen? Als ze misselijk worden, dan zien we dat wel. Een laatste sigaret: waarom niet?'

Professor **Wim Distelmans** is oncoloog bij het UZ Brussel en daarom vaak de bringer van slecht nieuws. Als LEIF-arts – hij is verbonden aan het LevensEinde InformatieForum – begeleidt hij mensen tijdens hun levenseinde. Distelmans heeft de Amerikaanse studie ingekeken en kan zich vinden in de conclusies: 'Mensen die stervende zijn, ervaren hun einde niet uitsluitend negatief.'

Wim Distelmans «Weliswaar: nadat ze eerst een acute fase hebben meegemaakt. Die fase is moeilijk, weet ik uit ondervinding: ik ben ooit twee weken terminaal geweest. Enfin: ik dacht dat ik het was. Ik had op vakantie in het zuiden van Frankrijk een vlekje ontdekt op mijn borst. Een melanoom, dacht ik. Wist ik. Zulke huidkankers kennen een snel verloop en de overlevingskans is klein, ik was er 100 procent van overtuigd dat ik ten dode was opgeschreven. Gelukkig bleek het achteraf vals alarm, maar mijn reacties waren precies zoals die van mijn terminale patiënten: ongeloof, woede en angst. Ik was ontredderd en opstandig: 'Wat heb ik misdaan?' En ik was mijn begrafenis al aan het regelen.

»Het grote verschil is dat ik nooit de tweede fase heb bereikt, die van de berusting. Want dat heeft me bij het begin van mijn carrière nog het meest verbaasd: de bedaarde manier waarop terminale patiënten vaak omgaan met hun levenseinde. Sneller dan je zou denken leggen mensen zich erbij neer: 'Het is nu zo. We maken

er het beste van.'»

'Mensen die bewust naar hun einde toeleven, zien de dood als een bestemming en niet als een abrupt einde'

HUMO Dat sluit aan bij wat de Nederlandse Hoogleraar levensende Agnes van der Heide zegt: mensen kunnen veel beter om met een slechte diagnose dan ze op voorhand verwacht hadden.

Distelmans «Hetzelfde zie je bij mensen die verlamd geraken bij een verkeersongeval. Die zullen in de meeste gevallen onmiddellijk zeggen: 'Zo wil ik niet leven. Ik wil nú euthanasie!' Ik heb begrip voor die vraag, maar dat mag je nooit doen. Wij raden altijd aan om die beslissing een paar maanden uit te stellen, en meestal merk je dat mensen tegen dan geleerd hebben hun situatie te aanvaarden. Met de dood is het net zo.

»Als ik mensen slecht nieuws breng, zakt de grond onder hun voeten weg. Dat is logisch: we hebben allemaal een ingebakken, existentiële angst voor de dood. De dood is te abstract om te begrijpen: nog nooit is iemand teruggekomen om uit te leggen wat het is. Het is ook verlatingsangst: je moet alles wat je hebt opgebouwd plots achterlaten. Dat is heel ingrijpend. Als dokter kun je die existentiële angst niet wegnemen, maar je kunt wel helpen om de schok te milderden. Door direct te zijn. Onderzoek heeft dat onomstotelijk aangetoond: als je slecht nieuws moet meedelen, mag je niet rond de pot draaien. Je moet tactvol zijn, maar als je begint te liegen, zet je mensen op het verkeerde been en kunnen ze niet met het aanvaardingsproces beginnen.

»Naast de abstracte doodsangst is er ook een reële angst voor het lijden. Ik geef vaak lezingen en dan krijg ik altijd dezelfde vraag: 'Dokter, hoe kan ik voorkomen dat ik afzie?' Mensen willen geen pijn hebben, willen hun zinnen niet verliezen of in hun eigen braaksel liggen. Ze denken dan altijd aan hoe het 'ons vader' is vergaan, vijftig jaar geleden: 'Die mens heeft wekenlang liggen creperen.' Wie geld en geluk had, kreeg aan het sterfbed bezoek van de dokter en de pastoor. De pastoor kon niks doen, en de dokter eigenlijk ook niet. Gelukkig hebben we sindsdien allerlei manieren gevonden om de pijn onder controle te houden: we kunnen met heel goede palliatieve zorg het stervensproces fysiek draaglijk maken. Zodra de mensen dat beseffen, valt er een last van hun schouders en halen ze alles uit de kast om het leefbaar te maken. Dat heet coping. Het is een overlevingsstrategie: als je 24 uur per dag leeft met de wetenschap dat je over vijf weken dood bent, dan word je zot. Terminale patiënten gaan met de dood om

zoals wij dat doen: ze denken er niet aan. Ik krijg hier soms patiënten over de vloer die euforisch zijn: 'Dokter, ik ga voor het najaar een reis naar Tenerife boeken, want ik ben het beu om altijd naar Portugal te gaan.' En als ik ze een week later opnieuw zie, zitten ze in de put: 'Ik ga toch niet. Ik moet nog te veel regelen met de notaris.' Intussen hebben ze een scan gehad, waardoor ze weer met de voeten op de grond staan. En een paar dagen later boeken ze die reis naar Tenerife toch. Iemand die niet gewend is om met terminale patiënten om te gaan, denkt: 'Die mens is zot.' Maar eigenlijk doet die mens niets anders dan wat wij doen. Wij leven allemaal alsof we onsterfelijk zijn.

'Bij terminale patiënten telt niet het aantal dagen, maar hóé ze die beleven. U kunt niet geloven hoe vaak ik iemand hoor zeggen: 'Ik ben vandaag zo blij, dokter. De zon schijnt.'

»Het is tot in den treure onderzocht en bewezen: als mensen merken dat de pijn meevalt en dat ze een zekere graad van controle kunnen houden, verkiezen ze kwaliteit boven kwantiteit. Dan telt niet het aantal dagen, maar hóé ze die beleven. U kunt niet geloven hoe vaak ik terminale patiënten hoor zeggen: 'Ik ben vandaag zo blij, dokter. De zon schijnt.'»

Bucketlist

Ik heb plaatsgenomen in de uitgestrekte, lommerrijke tuin van Coda Hospice in Wuustwezel. Hier wordt al jaren baanbrekend werk verricht op het vlak van stervensbegeleiding en palliatieve zorg. Het hospice is een onherroepelijk eindpunt, het grootste deel van de gasten – men vermijdt uitdrukkelijk het woord patiënten – sterft binnen de drie weken na aankomst. Op een tafel voor mij liggen vuistdikke gastenboeken, van voor tot achter en van boven tot onder volgeschreven met persoonlijke boodschappen. Meestal van familieleden, soms ook van de stervenden zelf. Het betreft meestal eenvoudige maar oprechte dankbetuigingen, voor de goede zorg van het personeel en de vrijwilligers, maar de teksten werpen ook een licht op hoe mensen hun laatste weken of maanden beleven.

Dat sterven niet uitsluitend kommer en kwel is, blijkt uit de aangrijpende woorden van een vrouw die afscheid moest nemen van het leven. Met grote hoofdletters schrijft haar dochter een citaat ('meermaals door haar uitgesproken') van haar moeder neer: 'DIT ZIJN DE GELUKKIGSTE WEKEN VAN MIJN LEVEN.' Een paar bladzijden verder herinnert een kleindochter zich haar oma tijdens haar laatste dagen: 'Ik heb haar nooit zo dikwijls zien lachen en nooit zoveel weten eten.' In een mooi, sierlijk handschrift staat te lezen dat iemand zich 'als een koning' voelde: 'Later kon hij het niet meer zeggen, maar zijn ogen spraken boekdelen.' Zo gaat het bladzijde na bladzijde door. Hier en daar wordt gewag gemaakt van 'leed, twijfels en ontredde'ing'. 'Naast veel mooie waren er ook droevige momenten' en 'Mama droeg verdriet en veel angst', maar in het overgrote deel van de gevallen is de teneur gloedvol en vrolijk. Om een (terminale) gast te citeren: 'Hier kan ik 100 jaar worden.'

Rigo Verhaert, coördinator van CODA, is aan tafel geschoven. Hij heeft tien jaar in het hospice gewerkt, en is nu verantwoordelijk voor de andere actieterreinen van de vzw. Ook Verhaert heeft de studie doorgenomen.

Rigo Verhaert «Het is belangrijk om te weten dat mensen hier meestal pas helemaal op het einde van hun leven terechtkomen – 99 procent van de mensen sterft hier na een kort verblijf. De initiële reacties van woede, angst en paniek maken wij dus zelden mee. De mensen die hier terechtkomen, weten meestal wat ze móéten weten over de dood en over sterven. Als ze erover willen praten, staan wij natuurlijk klaar, maar meestal zijn ze dat punt voorbij.»

HUMO Is dat berusting of verdrukking?

Verhaert «Ik vind ‘berusting’ een lastig woord, omdat het verward kan worden met fatalisme. Op zich is berusting geen negatieve emotie, we zouden allemaal beter wat vaker berusten. Pas op: ik heb ook mensen meegemaakt die *total loss* gaan, die de tijd die hun rest aan 150 per uur willen leven, maar de meesten doen gewoon voort aan hetzelfde tempo. Ze maken hoogstens een bucketlist – ‘Ik wil dat nog doen of die nog zien.’ En na een tijdje steken dan positieve gevoelens de kop op. Het klinkt misschien zweverig of poëtisch, maar in het aanschijn van de dood weten mensen vriendschappen en familiale banden beter naar waarde te schatten. De kleine dingen van het leven. Een gesprek. Een pintje of een koffie. Het valt me elke keer weer op hoe gemakkelijk onze gasten – tijdens de luttel weken dat ze hier verblijven – vriendschappen opbouwen met de verzorgers en de vrijwilligers.»

HUMO Wat u nu vertelt, klinkt als: er het beste van maken. Dat is nog iets anders dan wat in dat Amerikaans onderzoek wordt gezegd: dat de dood een positieve ervaring kan zijn.

Verhaert «Ik kan me voorstellen dat sommige mensen de dood zien als een logische voltooiing van hun leven, en in sommige gevallen zelfs als een bekroning. De Franse psychologe **Marie de Hennezel** noemt de dood het summum van het leven. Ze zegt dat mensen die bewust naar hun einde toelevens, de dood als een bestemming kunnen zien en niet noodzakelijk als een abrupt einde. Ik denk ook – nu ga ik iets heel gevaarlijks zeggen – dat sommige mensen die zelfmoord plegen, dat niet altijd uit wanhoop doen, maar de dood als een positieve keuze zien.

»De Nederlandse verpleeghuisarts en filosoof **Bert Keizer** heeft twee fantastische boeken geschreven over doodgaan. Eén ervan, ‘Tumult bij de uitgang’, begint hij met de vraag: ‘Waarom al dat gedoe? Sterven is helemaal niet moeilijk. Het is zelfs ongelofelijk gemakkelijk: de grootste kluns kan het. Het lukt altijd.’ Keizer is een cynische schrijver, maar ik denk wel dat hij een geweldige dokter is.»

HUMO In een interview voegde hij daaraan toe dat hij nog nooit iemand met wanhoop of spijt op zijn sterfbed had zien liggen.

VERHAERT «Dat lijkt me een boutade. Maar het klopt in de meeste gevallen: rond het sterfbed is de sfeer vaker positief dan negatief. Natuurlijk zijn er ook mensen die op het einde overmand worden door woede en angst – maar dat is een kleine minderheid. Er zijn mensen die vechtend ten onder gaan en zich tot de laatste snik verzetten, op een bijna... ik zou zeggen: dierlijke manier. Weinig dieren geven zich zomaar over aan de dood. Als ze bedreigd worden, gaan ze in ‘*fight or flight*’-modus.»

HUMO Ik verbaas me elke keer weer over de gemoedelijke sfeer tijdens koffietafels. Zeker wanneer de bellen cognac op tafel komen, wordt het plezant.

Verhaert «Het eerste halfuur is vaak nog wat ingetogen, maar nog vóór de *pistoleekesop* zijn, gaat het er vrolijk aan toe. De meeste gasten vragen dat ook uitdrukkelijk aan hun familie: ‘Maak het niet te triestig.’ In New Orleans hobbelen jazzbands achter de lijkst aan. In landen als Indonesië en de Filipijnen zijn begrafenissen echt feesten. De overledene is onderweg naar het nirwana – in de meeste godsdiensten is dat een betere plek.»

HUMO In andere culturen worden dan weer rouwvrouwen ingehuurd om het verdriet kracht bij te zetten: de emoties die bij sterven komen kijken, zijn dus niet universeel.

Verhaert «Ik ben geen Bijbel- of Koran-kenner, maar ik heb er wel één en ander over gelezen: in die boeken vind je niet waarom de dood op de ene plek een feest is en op de andere net niet. Moslims gaan na hun dood toch ook naar het paradijs? Misschien is het eerder cultureel dan religieus.»

Mosselen met friet

We bladeren verder in de gastenboeken van Coda. 'Maria had botkanker. Terminaal. Ze kwam hier om te sterven. Dat wist ze. Haar man wist het ook. Trouwens wij allemaal. Ze vond het hier fantastisch. Zorgzame mensen, een mooie kamer.' Een andere vrouw putte troost uit wandelingen in de tuin: 'Ze genoot van de voorjaarsbloemen, tulpen, die ik twee dagen later zou plukken om haar nog altijd vertrouwde maar intussen koude en levenloze lichaam mee 'op te fleuren'.' Een zoon schrijft over zijn moeder: 'Hier in Coda heeft mama haar laatste gelukkige dagen en weken gekend. Ze genoot van de mensen die haar omringden. Ze vergat haar miserie en bracht iedereen aan het lachen met een kwinkslag. Ze hield van het leven met haar kleine vreugden en genoegens. Een bad, een pintje, een hap *ijsroom*, een borreltje met de pater. Het heeft deugd gedaan.' Opvallend vaak wordt de kwaliteit van de keuken in herinnering gebracht: 'Papa heeft genoten van jullie verwennerij, de mosselen met friet waren zijn lievelingsgerecht. Daar heeft hij met volle teugen van genoten. Zelfs het aperitief en het ijsje gingen hem niet voorbij. *Ons papa* was echt opgewekt tijdens zijn verblijf.' Het lijkt een torenhoog cliché, maar Wim Distelmans bevestigt dat stervenden troost zoeken in de kleine dingen.

DISTELMANS «Als je wereld gereduceerd is tot het stervensproces, dan verleg je je perspectieven. En zolang je perspectieven hebt – hoe klein ook – doe je voort. Mensen willen de verjaardag van hun kind nog halen. Een trouwfeest. Als ze de bevalling van hun dochter nog meemaken, zie je ze opveren: 'Dat kleinkind lijkt op mij, ge kunt dat niet geloven, dokter.' Ook stervende mensen kunnen intens geluk ervaren. Soms vragen ze mij of ze nog een Westmalle mogen drinken. Van veel dokters mag dat niet – 'Hij zou misselijk kunnen worden' – maar wie ben ik om mensen zoiets te ontzeggen? Als ze misselijk worden, dan zien we dat wel. Een laatste sigaret: waarom niet? Zelfs in een ziekenhuis, ja.»

HUMO Is het sterven gemakkelijker wanneer de patiënt er zélf voor kiest – bij euthanasie, dus?

Verhaert «Mensen die om euthanasie vragen, kunnen heel bewust afscheid nemen. Dat is erg verdrietig voor de familie, maar bij de patiënt zelf overheerst toch vooral opluchting: 'Oef, eindelijk.' Ik kan het nog altijd niet vatten, maar ik zie hoe mensen naar dat moment verlangen. Ze leven ernaartoe, gaan aan tunnelvisie lijden: alleen dat ene moment telt nog. Dat heeft ook met controle te maken: euthanasie is het summum van zelfbeschikking.

»Ik herinner me mijn eerste euthanasie nog heel goed. Die vrouw zei tegen de dokter: 'Het gaat niet lang meer duren, maar ik ben u eeuwig dankbaar.' Dat contrast tussen dat 'eeuwig' en 'niet lang' zal me altijd bijblijven.»

DISTELMANS «Het is een keuze die ik niet kan maken, voor niemand, maar euthanasie heeft één groot voordeel: je behoudt tot op het allerlaatste moment de controle. Je plant wannéér het gebeurt en wáár. Je kunt thuis sterven, in je eigen bed. Dat is heel veel waard. Euthanasie verloopt heel zelden in een grimmige sfeer. Integendeel: die sterfmomenten zijn heel sereen, gewijd. Er staan kaarsjes, er worden flessen wijn aangerukt. Cocooning: zo zou ik het omschrijven.»

HUMO Het doet denken aan een scène uit 'Topdokters', waarin u afscheid nam van een vrouw die u luttele momenten later zou helpen inslapen. Dat was geen larmoyante aangelegenheid. Ze was bijna laconiek: 'Saluut en de kost.'

DISTELMANS «Dat was allesbehalve dramatisch, niet voor haar en niet voor haar familie. Die vrouw heeft me vaak gezegd: 'Ik sterf liever zes maanden te vroeg dan een dag te laat.' Vlak voor het moest gebeuren, hebben ze me nog een filmpje getoond van een feestje van de dag voordien. Madame stond te swingen, ook al wist ze dat ze de dag nadien zou sterven. Bij euthanasie worden vaak afscheidsfeestjes gegeven, ik noem dat 'de voorafgaandelijke koffietafel', waarbij de patiënt zelf nog aanwezig is. Dat is meestal één groot feest. Soms wordt dat zelfs iets té gezellig, en overweeg ik bij het vierde glas champagne om in te grijpen. Qua muziek worden dan ook geen treurmarsen of requiems

van **Händel** gedraaid, maar vrolijke muziek. Soms zelfs **Luc Steeno**: dat moet je voor lief nemen.»

Ook bij Coda wordt weleens een feestje gebouwd, leer ik uit de gastenboeken: 'Vandaag vierden we hier de 88ste verjaardag van ons *marraine*, de 66ste van ons mama en de 31ste van ons broer. Een glaasje cava, een taartje: meer moet dat niet zijn.'

Verhaert «Het gebeurt minder dan vroeger, omdat mensen tegenwoordig aankomen wanneer ze al verder in het palliatief proces zitten: ze zijn dan al vaak te zwak. Maar er worden hier barbecues georganiseerd: de kleinkinderen nemen dan hun instrumenten mee en geven het beste van zichzelf. Als de gasten moe zijn, gaan ze uitrusten op hun kamer en sluiten ze nadien weer aan. Ik zeg niet dat die mensen hier de horlepiep staan te dansen – hoewél – maar die afscheidsmomenten zijn niet minder vrolijk dan de familiefeesten bij u thuis. Er wordt gelachen, gedronken en gezongen, tot één van de gasten zegt: 'Mannen, we mogen niet vergeten dat we hier zijn om dood te gaan.'»

Humor: een gekende en doeltreffende remedie tegen allerhande miserie, en met de dood is dat niet anders. Genoteerd uit een gastenboek: 'Papa heeft hier veel mooie dagen mogen meemaken en was altijd goedgezind en maakte nog veel mensen blij met een goede mop.' Een paar bladzijden verder schrijft een vrouw dat haar man nog zo vaak gelachen had en dan zei: 'Je zou vergeten waarvoor ik hier ben.'

Verhaert «Er wordt hier serieus wat afgelachen, ja. Zowel door de gasten als door de medewerkers. Dat is geen verdringing, integendeel: als je lacht, kijk je met open ogen naar datgene wat onvermijdelijk is: 'Ik kan er toch niks aan doen, laat ik er dan tenminste maar eens goed mee lachen.' Galgenhumor is niet gratis, het is een soort emotionele koevoet. Al lachend zegt de zot de waarheid.»

Distelmans «Het is vooral een geschikte manier om met de dood om te gaan als je daarvoor ook met humor in het leven stond. Mensen die hun hele leven familiemensen zijn geweest, omringen zich op het einde van hun leven ook met liefde en warmte van hun naasten.»

'Ik ben ooit twee weken terminaal geweest. Enfin: ik dacht dat ik het was.'

HUMO Op het internet las ik een reactie van een verpleegster die op de oncologieafdeling werkt. Ze was het niet eens met de conclusies van de studie, ze hield vol dat mensen in het aanschijn van de dood zichzelf blijven – in een verhevigde vorm. Mopperaars gaan mopperend ten onder.

Distelmans «Je sterft zoals je leeft, zeggen ze, en dat is waar. Iemand die zijn hele leven een chagrijn is geweest, zal geen vrolijke Frans worden op zijn sterfbed.»

HUMO Kan de nabijheid van de dood geen loutering zijn? Soms hoor je toch: 'Op het einde was hij een ander mens.'

VERHAERT «Heeft het er dan niet altijd in gezeten? (*Denkt na*) Misschien worden mensen vergevingsgezinder als hun tijd er bijna op zit. Vaak worden familieruzies bijgelegd rond het sterfbed. Ze hebben hun zoon tien jaar niet gezien en realiseren zich dat ze zich druk hebben gemaakt over bagatellen. Is dat loutering? Plotse mildheid? Of angst om iets onopgelost te laten?

»Het gaat niet altijd zo. Ooit kwam hier een vrouw aankloppen die haar vader al twintig jaar niet meer had gezien. Ze wilde graag afscheid nemen. Maar hij is tot het einde blijven volhouden: 'Die komt hier niet binnen.' Dat is heel hard. Sommige wonden zijn zo diep dat ze zelfs niet geheeld kunnen worden met de dood in zicht.»

HUMO Betuigen mensen vaak spijt wanneer ze aan het einde van hun Latijn zijn?

Verhaert «Dat gebeurt. Maar eigenlijk is spijt een droeve passie. Pas op: als een familiebreuk gelijmd wordt, vind ik dat goed. Maar als mensen op hun sterfbed spijt hebben dat ze niet meer genoten hebben van hun pensioen, dan is dat jammer. Dan zeggen mensen: als ik het op voorhand had geweten, had ik het anders gedaan. Maar het is zoals **Maarten Boudry** zegt: als je alles op voorhand weet, dan kun je niet meer leven.»

Hel & Vagevuur

We putten nog een laatste keer uit het gastenboek voor één van de pakkendste getuigenissen, uit de eerste hand: 'Sedert 9 januari weet ik dat ik ongeneeslijk ziek ben: nu ga ik de weg op die voor mij bestemd is. Het bubbelbad was hemels zalig. De openheid tussen personeel en vrijwilligers genezend voor 't hart. Met een vreugde in mijn hart ga ik naar mijn gemeenschap.'

HUMO Speelt het geloof een grote rol bij het sterven?

Distelmans «Zelden. Bij heel oude, diepreligieuze mensen – maar dat zijn dan bijna fundamentalisten – kan het geloof soelaas bieden: 'Nu ga ik naar *mijne* manhierboven.' En ik wil aannemen dat religie kan troosten tijdens het leven, maar op het einde vallen de maskers af en wordt iedereen met de botte realiteit geconfronteerd: 'Waar is mijn God nu? Heeft hij dít gewild?」

VERHAERT «Ik heb toch het idee dat sterven gemakkelijker is als je het als een stap naar het volgende leven ziet. We zitten hier natuurlijk wel op de boerenbuiten, maar de meeste mensen vinden het nog altijd belangrijk om de ziekenzalving te krijgen. Mensen zijn twintig jaar niet naar de kerk geweest, maar vragen toch naar een pastoor om nog een laatste keer te biechten: 'Dan kan ik gemakkelijker vertrekken.'»

HUMO Tot slot: als sterven minder moeilijk en angstaanjagend is dan we denken, waarom is de dood dan toch zo negatief geladen?

Distelmans «Omdat we nog altijd denken dat sterven één en al miserie is, zoals in de tijd van onze grootouders: dat zit in ons collectief geheugen. En vergeet niet dat de kerk de doodsangst eeuwenlang heeft gecultiveerd: concepten als de hel en het vagevuur hebben natuurlijk niks met de realiteit te maken. Dat zijn machtsinstrumenten waarmee men mensen bang maakte: 'Als je doet wat wij zeggen, ga je naar de hemel.' (*Denkt na*) Je zou kunnen zeggen dat het

consumentisme in de plaats is gekomen van het geloof. De dood is het enige waar we in de consumptiesamenleving geen controle over hebben. We kunnen alles kopen wat we willen, behalve het eeuwige leven. Daarom wantrouwen we de dood.»

HUMO Vroeger was de dood vanzelfsprekend: grootouders stierven thuis, onder de ogen van de kleinkinderen. Nu stoppen we stervende mensen het liefst weg, alsof we dan ook de dood zelf buiten de deur houden.

Verhaert «Dat klopt. De medische wetenschap is georganiseerd rond levensverlenging. Ik hoorde onlangs een intensivist op televisie zeggen: 'Elke dode patiënt is een nederlaag.' De dood wordt als een blamage gezien, maar eigenlijk mag je dat niet zien in termen van winnen of verliezen. Eigenlijk moet je de dood gewoon aanvaarden: *'Shit happens.'* Dat we doodgaan, is de enige zekerheid die we hebben. Waarom zouden we ertegen vechten?»